

The Mythological Explanation of the Four Elements in the Space of Timurid Mosques: A Comparative Study of the Jameh Mosque of Isfahan and Goharshad Mosque

Neda. Yosheei Nobar^{1*}, Seyed Mohammad. Fadavi²

¹ Ph.D Student of Art Research, Kish International Campus, University of Tehran, Iran
² Professor, Faculty of Visual Arts, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: fadavi@ut.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Yosheei Nobar, N., & Fadavi, S. M. (2024). The Mythological Explanation of the Four Elements in the Space of Timurid Mosques: A Comparative Study of the Jameh Mosque of Isfahan and Goharshad Mosque. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(2), 262-282.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Throughout history, Iranian mosques have embodied both esoteric and exoteric aspects rooted in the four elements within their architectural design, and they possess inherent symbolic and mythological dimensions. The present study aims to elucidate the mythology of the four elements in the spaces of Iranian mosques during the Timurid period, focusing on the Jameh Mosque of Isfahan and Goharshad Mosque. The research employs a qualitative methodology based on a phenomenological approach. Initially, a descriptive-interpretative method is used, followed by a qualitative approach in the research stage, a holistic-to-particular method in the reasoning stage, and a phenomenological method in the interpretation of the four elements and components of the structures in the Jameh Mosque of Isfahan and Goharshad Mosque. The results demonstrate that in the selected mosques, grounded in the understanding of the four journeys, the progression from earth to water, air, and fire, and the transition from the physical world towards the intermediate and afterlife worlds, in alignment with the four elements, sensory perceptions of spaces, archetypal images of elements and components, and proportions and movement towards the realm of imagination are consciously employed. This conscious application enables the representation of the myth of creation and death, which can be perceived and understood through the sequential transition of spaces. Based on the principles of spatial presence, the perception of knowledge and sensory experiences, and the phenomenological understanding of space, inlogical reasoning within the discussion, intuitive knowledge of spatial perception necessitates an archetypal behavior in users, with the goal of directing attention towards the metaphysical realm and perceiving the sacred.

Keywords: *Mythology, Four Elements, Timurid Period, Goharshad Mosque, Jameh Mosque of Isfahan.*

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The architecture of Iranian mosques has historically been a significant representation of the country's cultural, religious, and spiritual identity. This is particularly evident in the use of the four classical elements—earth, water, air, and fire—which are deeply rooted in both the physical and symbolic aspects of mosque design. These elements have been employed not just as material components but as carriers of profound mythological and metaphysical meanings. The Timurid period, known for its architectural grandeur, offers some of the most remarkable examples of this symbolic integration, with the Jameh Mosque of Isfahan and the Goharshad Mosque standing as prime examples. This study aims to explore how these four elements are manifested in the architecture of these mosques and how they contribute to the spiritual experience of the worshippers, thereby reflecting the broader mythological and cosmological narratives within Islamic thought.

Literature Review

The symbolic significance of the four classical elements—earth, water, air, and fire—has been extensively explored in various cultural and religious contexts, with particular emphasis on their role in Islamic architecture. Previous studies have highlighted how these elements are not only fundamental to the material construction of Islamic buildings but also serve as profound metaphors for spiritual concepts within Islamic cosmology. For instance, Mahdinia et al. (2018) emphasize that in traditional Iranian mosque architecture, these elements are utilized to create spaces that resonate with the spiritual and cosmological beliefs of Islam. They argue that the deliberate incorporation of these elements is intended to guide worshippers on a symbolic journey, representing stages of spiritual development and the connection between the earthly and the divine (Mahdinia et al., 2018). Similarly, Rasouli et al. (2020) discuss the importance of these elements in creating sacred spaces that facilitate a deeper spiritual experience, noting that the sensory engagement with these elements—such as feeling the coolness of water or the warmth of sunlight—enhances the worshippers' connection to the divine and the metaphysical (Rasouli et al., 2020).

In the context of Timurid architecture, the integration of these elements has been particularly notable in the design of mosques such as the Jameh Mosque of Isfahan and the Goharshad Mosque. These structures are celebrated not only for their architectural grandeur but also for their symbolic use of the four elements to represent key Islamic cosmological concepts. Research by Kalantar et al. (2016) delves into how the Timurid architects employed these elements to create a tangible representation of Islamic mysticism within the mosque spaces, using them to symbolize the journey of the soul from the material world to the divine (Kalantar et al., 2016). Furthermore, the works of Dari et al. (2018) explore how the spatial arrangement and sensory experiences within these mosques are carefully designed to evoke the presence of the divine and facilitate the worshippers' spiritual ascent (Dari et al., 2018).

Methodology

The research employs a qualitative approach grounded in phenomenology to explore the mythological and symbolic meanings of the four elements in the architectural spaces of the Jameh Mosque of Isfahan and the Goharshad Mosque. The methodology consists of multiple stages: firstly, a descriptive-interpretative method is used to gather and analyze data about the architectural features of these mosques.

This is followed by a holistic-to-particular approach in the reasoning stage, where the elements are examined within the broader context of Islamic cosmology and mysticism. Finally, a phenomenological method is applied to interpret how these elements contribute to the sensory and spiritual experiences of worshippers within the mosque spaces. Data collection involved both field observations and a review of existing literature, focusing on the architectural design, historical significance, and symbolic meanings of the elements within these mosques.

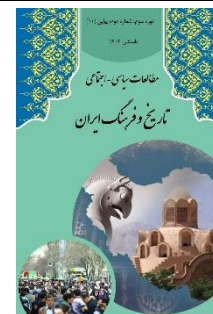
Findings

The study reveals that the four elements—earth, water, air, and fire—are intricately integrated into the architectural design of the Jameh Mosque of Isfahan and the Goharshad Mosque, each serving both practical and symbolic purposes. The element of earth is prominently featured in the construction materials, such as the bricks and tiles used in the mosques, symbolizing stability, origin, and the physical foundation of life. Water, often present in the form of central courtyards or fountains, symbolizes purity, life, and spiritual renewal. Air is represented through the open courtyards and the flow of breezes, which facilitate a connection between the earthly and divine realms. Fire, embodied in the form of light—both natural sunlight and artificial illumination—symbolizes divine guidance, knowledge, and the sacred presence. These elements are not only aesthetically pleasing but also guide worshippers through a symbolic journey from the material world to the metaphysical, aligning with the spiritual journey in Islamic mysticism.

Discussion and Conclusion

The findings of this study underscore the deliberate and conscious use of the four elements in the architecture of Timurid mosques, reflecting a deep understanding of Islamic cosmology and spiritual practices. The integration of these elements in the Jameh Mosque of Isfahan and the Goharshad Mosque serves to create a sacred environment that facilitates the spiritual journey of the worshippers, guiding them from the physical realm toward higher spiritual and metaphysical realms. This journey is made tangible through the sensory experiences evoked by the elements—such as the feel of cool water, the sight of sunlight filtering through intricate windows, and the solid presence of earth in the mosque's structure.

The symbolic use of the four elements also reinforces the connection between the natural world and the divine, a key concept in Islamic thought. By experiencing these elements within the mosque space, worshippers are reminded of the divine creation and the eternal cycle of life, death, and rebirth, which are central themes in Islamic mysticism. The study concludes that the architecture of these mosques not only meets the functional needs of worshippers but also serves as a powerful medium for spiritual reflection and connection with the divine. The research contributes to a deeper understanding of how Islamic architecture can embody and convey complex metaphysical ideas through the use of symbolic elements.

تبیین اسطوره‌شناسی عناصر اربعه در فضای مساجد دوره تیموری با نگاهی قیاسی به دو مسجد جامع اصفهان و مسجد گوهرشاد

ندا یوشعی نوپر^{۱*}، سید محمد فدوی^۲

۱. دانشجوی دکتری پژوهش هنر، پردیس بین‌المللی کیش، دانشگاه تهران، ایران
۲. استاد، گروه هنرهای تجسمی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: fadavi@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

یوشعی نوپر، ندا، و فدوی، سید محمد. (۱۴۰۳). تبیین اسطوره‌شناسی عناصر اربعه در فضای مساجد دوره تیموری با نگاهی قیاسی به دو مسجد جامع اصفهان و مسجد گوهرشاد. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۲)، ۲۸۲-۲۶۲.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی صورت گرفته است. (CC BY-NC 4.0)

مساجد ایران در طول تاریخ دارای وجوه باطنی و ظاهری مبتنی بر عناصر اربعه در معماری خود بوده‌اند و در ماهیت خویش، از جنبه‌های معنایی و اسطوره‌ای برخوردار هستند. هدف پژوهش حاضر تبیین اسطوره‌شناسی عناصر اربعه در فضای مساجد ایران در دوره تیموری (مساجد جامع اصفهان و گوهرشاد) است. روش تحقیق پژوهش کیفی مبتنی بر رویکرد پدیدارشناسی است. در مرحله اول از روش توصیفی-تفسیری و در مرحله رویکرد تحقیق از رویکرد کیفی، در مرحله استدلال از روش کل به جزء و در مرحله تفسیر معنایی عناصر اربعه و اجزاء بنا در مساجد جامع اصفهان و گوهرشاد از روش پدیدارشناسی بهره گرفته شده است. نتایج نشان داد که در مساجد منتخب، به اتکای فهم اسفار اربعه، سیر از خاک به آب، هوا و آتش و عبور از دنیا به سمت برزخ و آخرت، در تطبیق با عناصر اربعه، دریافت‌های حسی فضاها، تصاویر مثالی عناصر و اجزا و تناسبات و حرکت به سمت عالم خیال به نحوی آگاهانه به کار برده شده است که بازنمایی اسطوره آفرینش و مرگ، در گذار از توالی فضاها قابل ادراک و فهم است. به اتکای قضایای حضور در فضا، ادراکات معلومات و محسوسات و ادراک فضا مبتنی بر پدیدارشناختی ذهن در استدلال منطقی در بحث، معرفت شهودی ادراک فضا، رفتاری کهن‌الگویی را در کاربران ایجاد می‌کند که هدف آن توجه به عالم ماورا و ادراک امر قدسی است.

کلیدواژگان: اسطوره، عناصر اربعه، دوره تیموری، مسجد گوهرشاد، مسجد جامع اصفهان.

در سرزمین ایران، معماری مساجد امروزی با دگرگونی‌های بسیاری مواجه است و آن چیزی که به عنوان معماری مسجد صورت می‌گیرد؛ همسو با سنت دیرینه ساخت معماری مساجد ایرانی شمرده نمی‌شود. معماری مساجد ایران در طول تاریخ مهم‌ترین مشخصه معماری و هویت ایرانی بوده‌اند؛ لیکن در دوران کنونی اتصال، پیوستگی و تداوم خویش را با معماری تاریخی از دست داده‌اند. این مهم به این دلیل است که در ادوار تاریخی ایران زمین در ساخت مساجد، به عناصر اسطوره‌ساز همچون بهره‌مندی از عناصر اربعه (آب، خاک، باد و آتش) اهمیت بسزایی داده می‌شد، اما اکنون پیوند بین گذشته و حال همراه با امر اسطوره‌شناسی در معماری مساجد، از بین رفته است. در گذشته معماران در ساخت مساجد از اعتقادات، باورها و اندیشه‌هایشان که در برگزیده ذهنیات و باورهای آن‌ها بود، بهره می‌بردند و به این خاطر مساجد در چارچوب مذهبی، اعتقادی و همسو با دستگاه فکری معماران ساخته می‌شدند تا همان مفاهیم مدنظر معماران را به مخاطبین و زائران انتقال دهند و به گونه‌ای موجب معنابخشی در محیط گردند (Mahdinia et al., 2018). این مهم در معماری مساجد به عنوان یکی از ارزشمندترین زمینه‌های ادراک توسط بیان معانی نهان در ظاهر آن می‌باشد و موجب شده است تا معماری مساجد در طول تاریخ برای ایرانیان اهمیت والایی داشته باشد و در افکار و اندیشه آن‌ها دیرینه گردد (Dadfar et al., 2020). مساجد ایران یکی از مهمترین بناهایی هستند که در طول تاریخ، همواره معماران به دلیل اهمیت این فضاها که موجب تجلی باورهای عرفانی در انسان‌ها می‌گردد، به آن توجه زیادی می‌نمودند (Rasouli et al., 2020). در سیر ادراک و ارزیابی مبانی و مفاهیم و بالخصوص مضامین عرفانی در مساجد، عوامل زیادی به دلیل قضاوت زائران مؤثر هستند. همچون کالبد، عناصر اربعه موجود در بستر، عملکرد فضا، توقعات زائر از فضا موقع ورود و روبرو شدن با آن (Dari et al., 2018). حال در فضای مساجد ایران زمین، در میان مولفه‌های ذکر شده، نقش عناصر اربعه، به عنوان اسطوره و عناصر نمادین بسیار آشکار می‌باشد. بدین صورت که هر کدام از این عناصر اربعه (باد، آب، آتش و خاک) از دیدگاه سنتی هستی‌شناختی، خصوصیات و ویژگی‌های مختص به خود را دارند. عنصر آب به عنوان عنصر سازنده، زندگی‌بخش و مولد جهان همیشه برای ایرانیان مقدس شمرده می‌شده است. در اساطیر ایرانی، آب به عنوان دومین آفریده دنیای مادی می‌باشد و قبل از هر خلقت، نشانه پایداری و تجلی‌دهنده کائنات بوده است. باد نیز به عنوان ایزدی قدرتمند است که بر فضای خالی بین دو جهان اهریمنی و هرمزدی فرمان می‌راند و شاهان اساطیری و اهورامزدا از وی یاری طلب می‌نمایند. در ایران زمین، عنصر باد اسطوره سرزمین است. این عنصر نقش تاثیرگذاری در توسعه مرز ایران دارد. عنصر آتش به خاطر باور به جاری گشتن امر قدسی و پاکی با نور و روشنایی، سرمنشأ جشن‌های هر دوره، بزرگداشت زادبخت مهر، جشن چراغ برات و غیره بوده است. به طور کلی این عنصر به عنوان جوهر زندگی، خاستگاه حرکت و وجود، نشانه رستاخیز و ابزاری جهت آزمون پاکی از ناپاکی می‌باشد (Kalantar et al., 2016). خاک نیز سرآغاز آفرینش است. عنصری ابدی و ازلی در آفرینش، حیات‌گیرنده و حیات‌بخش؛ نامیرا و زنده. همچنین عنصر خاک در میان عناصر اربعه، بی‌تکاپوترین و بی‌حرکت‌ترین است و از این رو، در جاندارانگاری اساطیری، از کمترین پویایی ممکن برخوردار می‌باشد (Hamzehnejad et al., 2015). به طور کلی هر چهار عنصر اربعه، نماد و نشانه‌ای از پاکی و تطهیر هستند و از آن‌ها به عنوان اسطوره یاد می‌شود. حال در دوره تیموری که ساخت مساجد بسیار ارزشمند و والا بود، توجه به همین عناصر اربعه به عنوان اسطوره در محیط بیرونی و درونی همواره مد نظر معماران و طراحان این مساجد بود، اما متأسفانه امروزه توجه به نقش آفرینی این چهار عنصر در مساجد و افزودن به ارزش بالای آن‌ها نادیده گرفته شده است، از این رو پرداختن به این عناصر در مساجد ایران در دوره‌های گذشته بالخصوص دوره تیموری که مساجد باارزشی در ایران همچون مسجد گوهرشاد در شهر مشهد و مسجد جامع اصفهان ساخته شده‌اند؛ ضروری به نظر می‌رسد. در این راستا؛ هدف اصلی پژوهش تبیین اسطوره‌شناسی عناصر اربعه در فضای مساجد ایران در دوره تیموری (مساجد جامع اصفهان و گوهرشاد) است و

سؤال اصلی این پژوهش این است که نگاه مبانی اسطوره شناختی به عناصر اربعه در مساجد دوره تیموری (مساجد جامع اصفهان و گوهرشاد) چگونه است؟

پیشینه تحقیق

در رابطه با پژوهش حاضر مطالعات متعددی انجام شده است. سعادت مسروری و اکبری (۱۳۹۷) در مقاله خود با عنوان «بازخوانی معانی اسطوره‌های نور در مسجد شیخ لطف الله اصفهان به اتکاء متکلمان نور» با استفاده از روش پدیدارشناسی به این نتیجه رسیدند که نور اسطوره‌ای است که متجلی حضرت حق است. ازین رو، معمار مسجد شیخ لطف الله... با مهارت هرچه تمامتر و به شکلی هنرمندانه از نور و رنگ استفاده می‌کند تا عناصری چون شمس، پنجره‌های مشبک و تزئینات گل و بوته نمادهایی از این نور باشند (Masrouri & Akbari, 2018).

مقنی پور (۱۴۰۰) در مقاله خود با عنوان «مطالعه ماهیت فضای اسطوره‌ای» بر مبنای آرای ارنست کاسیرر» با استفاده از روش تحقیق توصیفی-تاریخی به این نتیجه رسید که فضای اسطوره‌ای مانند دیگر محتواهای این آگاهی، نمود و تجسمی مختص به خود دارد که این تجسم کاملاً در ارتباط با ماهیت این فضا است. تجسم فضای اسطوره‌ای را بیش از همه می‌توان در روایات اساطیری اقوام کهن و نمودهای مادی و غیرمادی فرهنگ‌های فولکلور اقوام مشاهده کرد. تمایز فضای مقدس از نامقدس و نیز همسان پنداری فضای اسطوره‌ای با کالبد انسانی از بارزترین نمودهای تجسم فضای اسطوره‌ای در بسترهای روایی و فرهنگی بود (Moghni Pour, 2021). طلایی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله خود با عنوان «تحلیل پدیدارشناختی مکان قدسی در شهر ایرانی-اسلامی مبتنی بر انحا حضور عناصر چهارگانه در فضا؛ مطالعه موردی: آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی در شهر ماهان» با استفاده از روش تحقیق پدیدارشناسی به این نتیجه رسیدند که نحوه و میزان حضور عناصر چهارگانه در صحن‌های متوالی بنای آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی، رابطه معناداری با ادراک معانی عرفانی و سفرهای روحانی سالک در ذهن مخاطبان فضا دارد و منجر می‌شود تا افراد با حضور در هر صحن کیفیت ادراک متفاوتی را تجربه کنند و هر آن برای رسیدن به ملجأ و زیارت آمادگی بیشتر یابند (Talai et al., 2020). ناظم و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله خود با عنوان «عناصر چهارگانه (آب، خاک، هوا و آتش)، الگویی ایرانی برای طراحی پارک شهری» با استفاده از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی به این نتیجه رسیدند که مفاهیم بسیاری در پیشینه علمی، فرهنگی و تاریخی ایران قابلیت تبدیل شدن به عناصر فضایی را دارند. بحث عناصر چهارگانه یکی از مفاهیمی است که با توجه به قابلیت نمادسازی آن می‌تواند در طراحی پارک‌ها مورد استفاده قرار گیرد. بازدید از چنین پارکی می‌تواند در آموزش ارزش‌ها و بازنه‌سازی هویت ایرانی تاثیرگذار باشد (Nazem et al., 2020). فروزان کیا و استناجی (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «تجلی آتش در اساطیر و ادیان» با استفاده از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی به این نتیجه رسیدند که پیوند آتش با باورها و اعتقادات دینی در اساطیر و ادبیات نمود زیادی دارد که مشهورترین نمونه‌های آن گذر پر رمز و راز سیاوش از آزمون آتش و انداختن ابراهیم (علیه السلام) در آتش است و واکاو و رمزگشایی این باورها جز با تکیه بر ژرف ساخت‌های اساطیری (آرکی تایپ‌ها) امکان‌پذیر نیست (Forouzan Kia & Estaji, 2017). با توجه به پیشینه پژوهش حاضر مشخص گردید که تاکنون پژوهشی از باب تبیین اسطوره‌شناسی عناصر اربعه در فضای مساجد دوره تیموری با نگاهی قیاسی به دو مسجد جامع اصفهان و مسجد گوهرشاد انجام نشده است و پژوهش حاضر نخستین پژوهش در این حوزه است.

اسطوره و کارکرد آن در طول تاریخ

در اسطوره‌شناختی در دوران مدرن، جوزف کمبل^۱، اسطوره‌شناس آمریکایی، اسطوره را نوعی رؤیای جمعی جامعه می‌داند و برای اسطوره‌ها چهار کارکرد عرفانی، کیهان‌شناختی، جامعه‌شناختی و آموزشی را متصور است (Campbell, 2019). یونگ^۲ معتقد است اسطوره به‌مثابه کهن الگو در ناخودآگاه جمعی نژادی نوع بشر کاشته شده است و تشابه عمیق اسطوره‌ها در فرهنگ‌های مختلف شاهدی بر سرشت واحد انسان‌هاست (Sattari, 2015). میرچا الیاده عملکرد اصلی اسطوره‌ها را الگوواره‌های همه فعالیت‌های معنادار انسان معرفی می‌کند و از این‌رو نقش آن‌ها را در قوام‌یابی تمدن انسان بی‌بدیل می‌داند (Eliade, 2014). کلود لوی استروس^۳ اسطوره را ابزار ارتباطی میان مردمان مختلف می‌داند و اظهار می‌دارد که عناصر سازنده اسطوره‌ها در ترکیب با یکدیگر معنادار می‌شوند و واجد ساختار واحد هستند (Mohammadi-Asl, 2016).

کاسیرر^۴ معتقد است اسطوره‌ها آن‌چنان جهان‌شمول و گسترده هستند که نمی‌توان آن‌ها را امری متعلق عالم خیال دانست بلکه ریشه در واقعیت طبیعت و سرشت آدمی دارد (Cassirer, 2017). اسطوره‌ها در طول تاریخ، با مفهوم سنت ارتباط نزدیکی داشتند. در حقیقت، اسطوره سنت را تقویت می‌کند و به ارتباطات بین نسل‌ها ارزش می‌بخشد. افراد می‌توانند با استفاده از اشکال نمادین و اسطوره‌ای، برای حل و فصل مسائل واقعیت فعلی به گذشته‌ها بنگرند یا گذشته را به خاطر بسپارند. بررسی معناهای بکار رفته در واژه اسطوره بیانگر این است که اسطوره پدیده‌ای واقعیت‌گرا نیست (Mozaffari, 2017) و بسیاری از اسطوره‌ها باور مردمان است که آن را حقیقت و راز نهفته در هستی می‌دانند (Asadi, 2017). به طور کلی اسطوره‌ها دارای منشأ نامعلوم می‌باشند و در این‌باره سه نظریه: ۱- نظریه طبیعت؛ (بر طبق این نظریه برای تبیین پدیده‌های طبیعی، اسطوره‌ها زائیده کوشش بشر ابتدایی هستند)؛ ۲- نظریه روان‌کاوی؛ (معتقد است اسطوره‌ها را می‌توان نمادی از نمادهای عینی، کشمکش‌های عاطفی و یا جنسی دانست) (Cassirer, 2017) و ۳- نظریه مردم‌شناسی؛ (که بر اساس آن اسطوره‌ها به منظور داستان، تثبیت، تدوین، توجیه و تحکیم آداب و رسوم ابتدایی، آیین‌های عبادی و ارزش‌های مذهبی و اخلاقی به وجود آمده‌اند) (Namvar Motlaq, 2018)؛ مطرح گشته است. به اقتضای هر تعریفی که برای اسطوره بیان شده است، می‌توان فواید و کارکردهایی را برای آن بیان کرد و عده‌ای از صاحب‌نظران باصراحت از آن سخن به میان آورده‌اند. به عنوان مثال میرچا الیاده بر این عقیده می‌باشد که اولین و اساسی‌ترین کارکرد اسطوره تعیین الگوهای رفتاری است و دومین کارکرد آن ایجاد یک شهود عرفانی و تجربه دینی برای انسان‌ها است. از صاحب‌نظران معاصر «لاروی هونکو»، به اثرگذاری عمیق و اساسی اساطیر برای فهماندن تفوق ذهنی بر ناتوانی انسان در زندگی واقعی ایمان داشت. به باور او، در بیشماری از نخستین جوامع به این دلیل که همان وقایع دوباره در عالم واقع تکرار شوند، اساطیر را بازگو می‌کردند. این‌باره، جوزف کمبل دقت بیشتری بر این موضوع کرده است و در کتابش "قدرت اسطوره" بر این نکته مهم که «آیین‌ها و اسطوره‌ها ابزاری هستند برای هم‌جهت کردن جسم با ذهن و شیوه زندگی با الزام طبیعت» تاکید می‌کند (Campbell, 2019). بر این اساس در ادامه به معرفی چهار کارکرد اسطوره پرداخته شده است (جدول ۱).

1 Joseph Campbell

2 Jung

3 Lévi-Strauss

4 Cassirer

جدول ۱

انواع کارکردهای اسطوره

انواع کارکرد اسطوره	توضیحات
کارکرد ماورایی	این کارکرد عاطفی‌ترین و مهم‌ترین کارکرد و ضمانت‌کننده آرامش عاطفی و روانی انسان‌ها است. در عصری که بشر عاجز از درک و بیان پدیده‌های شگفت و توصیف‌ناپذیر طبیعت مانند: صاعقه و آتشفشان بوده، با آسمانی و قدسی پنداشتن و مرتبط دانستن آن‌ها با ماوراء الطبیعه، ترسی آمیخته با احترام در برابر عالم هستی به وجود آمده و به نوعی برای خود حریم امنیت ذهنی فراهم آورده است.
کارکرد کیهان شناختی	وظیفه همیشگی اسطوره‌ها تفسیر جهان و تشریح منشأ و ساختار گیتی برای انسان‌ها است. شرح و توصیف ماهیت جهان هستی و چگونگی آفرینش عالم، پرسش بزرگ انسان‌ها از شروع پیدایش تا امروز بوده و بشر توانسته است به کمک علوم تجربی تاحدی از اسرار جهان، پرده بردارد، اما اسطوره‌ها در تلاش برای پر کردن این خلأ ذهنی بشر پیش از علم بودند.
کارکرد جامعه‌شناختی	این کارکرد به بیان نحوه گردآوری نظام‌های طبقاتی حکومت‌ها، اعتبار دادن به آن‌ها و توضیح درباره آن می‌پردازد. به عنوان مثال می‌توان داستان «جمشید» در شاهنامه که درباره چگونگی شکل گرفتن طبقات چهارگانه مردم است، را نام برد.
کارکرد تربیتی	این کارکرد به دنبال تعلیم اخلاق و آداب زندگی به جوانان تحت شرایط گوناگون می‌باشد. در اغلب موارد اسطوره‌ها به صورت نبرد میان خیر و شر و یا قهرمان و ضد قهرمان در قالب روایت پدیدار می‌شوند. از آن جایی که اغلب روایت‌های کهن به بازگویی ارزش‌های اخلاقی می‌پردازند، آشکار است که اسطوره‌ها نقش تربیتی پررنگ‌تری را ایفا می‌کنند.

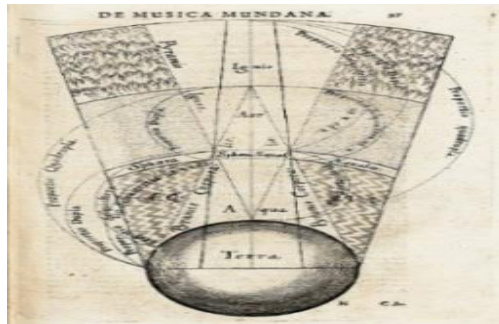
اسطوره شناختی عناصر اربعه به مثابه ساخت جهان

واضح است که اسطوره‌ها دارای ماهیت نمادین هستند که از آن‌ها برای بیان روایت خود استفاده می‌کنند و همین ماهیت نمادین، واقعیت روزمره را از طریق نماد، اسطوره و استعاره که برای درک آیین و تاریخ گذشته بسیار مهم است، می‌شناسد و می‌سازد (Shalaeva, 2017). آب، باد، خاک و آتش را عناصر اصلی طبیعت می‌دانند. در نگاه سنتی هستی‌شناختی به این عناصر، هریک از حیث طبع، گرم یا سرد و تر و یا خشک هستند. به این ترتیب که آب، سرد و تر؛ باد، گرم و تر؛ خاک، سرد و خشک و آتش، گرم و خشک است. این عوامل در طبیعت بر کمیت، کیفیت و نیز ترتیب اثرگذاری، به امر پروردگار طبیعت را رنگارنگ کرده‌اند. آب عنصر سازنده، مولد و حیات‌بخش جهان و همواره نزد ایرانیان مقدس بوده است. آب رمز کل چیزهایی است که بالقوه وجود دارند و سرچشمه همه امکانات هستی است. در اساطیر ایرانی، آب دومین آفریده جهان مادی است و پیش از هر خلقت، نماد استواری و تجلی کائنات بوده است (Ghavi Panjeh, 2015). همچنین آب ریزان و از چشمه جاری، زنده و چالاک است؛ درمان‌گر و مظهر بدر و حیا و پایداری است. در اوستا واژه‌ای به معنی باد و گاه ایزد باد آمده است و آن‌چنان که آمده است ایزد باد در ردیف ایزد آب و آتش و خاک است تا عناصر اربعه به‌مثابه اسطوره کامل گردد (Hamzehnejad et al., 2015). باد در اساطیر ایرانی ایزدی نیرومند است که بر فضای تهی میان دو جهان هرمزدی و اهریمنی فرمان می‌راند و اهورامزدا و شاهان اساطیری از او طلب یاری می‌کنند. او دلیرترین ایزدی است که خودی بر سر و طوقی بر گردن دارد و به اعتقاد ایرانیان عنصری ذی‌روح و برخوردار از قدرت و نفوذ فوق‌العاده‌ای است. باد در سرزمین ایران اسطوره سرزمین است و نقش مؤثری در گسترش مرز ایران دارد (Vasegh, 2015). با وجود آنکه هر چهار عنصر، مظاهر پاکی و عناصر تطهیر هستند؛ اما مقام آتش در این امر متفاوت است. باور به جاری شدن امر قدسی و پاکی با نور و روشنایی، سرمنشأ جشن‌های سده و چهارشنبه‌سوری، جشن چراغ برات، بزرگداشت شب یلدا یا همان زادیشت مهر (روز زایش میترا) بوده است (Forouzan Kia & Estaji, 2017). آتش در وجود همه موجودات به ودیعه نهاده شده و جوهر زندگی، خاستگاه وجود و حرکت هر چیز، نماد رستاخیز و وسیله‌ای برای آزمون پاکی از ناپاکی است. خاک، سرچشمه آفرینش است. عنصر اصلی ازلی-ابدی آفرینش، حیات‌بخش و حیات‌گیرنده است؛ زنده و نامیرا است (Ghavi Panjeh, 2009). خاک در بین عناصر اربعه، بی‌حرکت‌ترین و بی‌تکاپوترین است و باتوجه به اینکه، در طبیعت نیز محل رویش گیاهان و نباتات است، در اساطیر نقش «ماده اولیه» را در

آفرینش مادی عهده‌دار بوده است. از ترکیب آب- که نماد هستی است- و خاک- که ماده ساکن و اولیه خلقت است- حیات جسمانی آغاز می‌شود. به همین دلیل، در اغلب فرهنگ‌ها، حیات انسانی نیز از خاک آغاز می‌شود (Kalantar et al., 2016).

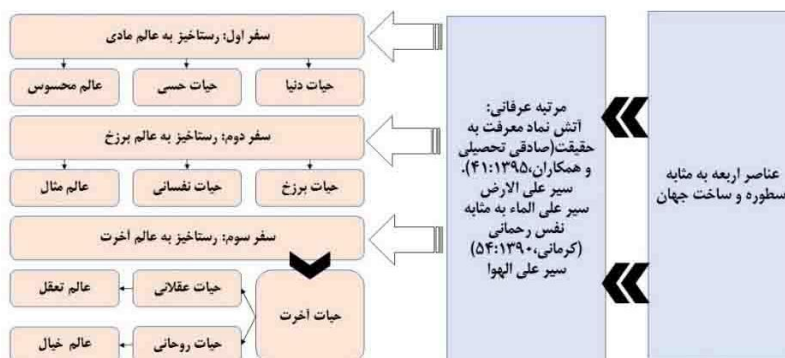
شکل ۱

طبقه‌بندی کیهان و جایگاه عناصر اربعه نسبت به زمین (Talai et al., 2020)

شکل ۲

جایگاه عناصر اربعه در ساخت جهان

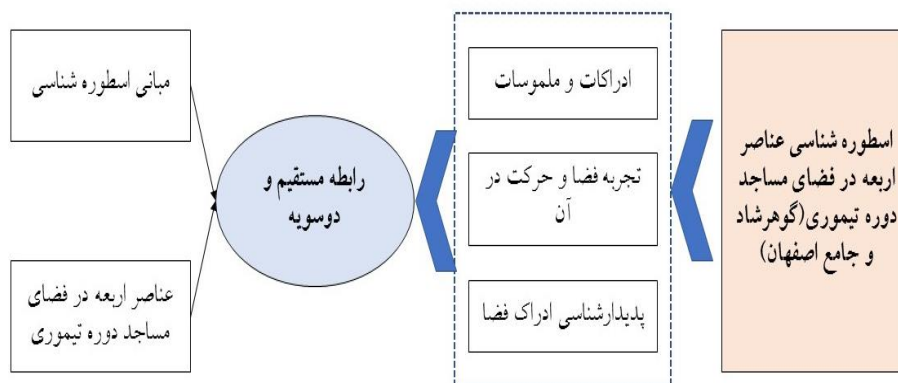

روش تحقیق

پژوهش حاضر با استفاده از رویکرد کیفی و تحلیل پدیدارشناسی انجام شده است. شیوه گردآوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. از این رو در مرحله اول و مبانی نظری کار از روش توصیفی- تفسیری و در مرحله رویکرد تحقیق از رویکرد کیفی، در مرحله استدلال از روش کل به جزء و در مرحله تفسیر معنایی عناصر اربعه و اجزاء بنا در جهت القاء اسطوره‌شناسی مساجد از روش پدیدارشناسی بهره گرفته شده است. لازم به ذکر است که با توجه به آنکه پژوهش حاضر دوره تاریخی تیموری است، مساجد گوهرشاد و جامع اصفهان به این دلیل که از هنر و معماری شاخص و همچنین بهره‌مندی از الگوهای شاخص فضا مندی هستند، انتخاب شدند.

شکل ۳

چاپوب نظری

معرفی نمونه‌های منتخب

مسجد گوهرشاد

مسجد گوهرشاد وسیع‌ترین مسجد موجود در مجموعه بناهای آستان قدس رضوی و صحن آن با ۲۸۵۰ متر مربع مساحت از نظر قدمت، کهن‌ترین صحن حرم است. از همین رو یکی از مهمترین آثار فرهنگی - باستانی مشهد و نماد هنر معماری ایران اسلامی به شمار می‌آید که زائران و مجاوران به آن سخت علاقه‌مند هستند و برای باستان‌شناسان، جهانگردان و دیگر علاقه‌مندان درخور توجه است. این مسجد از نظر استحکام بنا، خصایص معماری اسلامی، وحدت در طراحی، خط، کاشی‌کاری‌های معرق، غیرمعرق، مقرنس، گچکاری و دیگر تزیینات هنری ممتاز است. بنایی که با گذشت ۶۰۰ سال همچنان مستحکم و ماندگار، معماری و هنر اسلامی در عهد تیموری را به نمایش می‌گذارد (Zomorodi & Zomorodi, 2013). مسجد جامع گوهرشاد دارای چهار ایوان است که «ایوان مقصوره» آن شاخص مسجد، چه از جهت اجرای سازه‌ای و چه از نقطه نظر نماسازی است. بنای مسجد به شکل مرتفع است و ایوان‌ها با اختلاف سطح و رفعت، سبب شیوایی اجرایی آن گردیده‌اند. نکته تامل برانگیز در مسجد گوهرشاد مجاورتش با حرم امام رضا علیه اسلام می‌باشد که آن را به بخشی از مکان قدسی بدل نموده است. بدین لحاظ که در آنجا کثرت به وحدت بدل گشته و آرامش‌های درونی جایگزین آشفتگی‌های بیرونی شده‌اند. این مسجد دارای چهار ایوان است که ایوان شمال شرقی ایوان ساده، ایوان جنوب شرقی ایوان حاجی حسن؛ ایوان شمال غربی ایوان آب و ایوان چهارم ایوان مقصوره نام دارد (Wilber & Golombek, 1995). ایوان مقصوره بزرگترین ایوان است و ۴۱ متر ارتفاع دارد. این ایوان دارای مقرنس‌کاری و کاشی‌کاری بسیار زیبایی است (Vopolo, 1989).

شکل ۴

مسجد گوهرشاد (<https://safarzon.com>)

شکل ۵

صحن مسجد گوهرشاد (<https://safarzon.com>)

مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان چون دایره المعارف مجسم هنر اسلامی ایران و حاصل تجارب هزارساله معماری است که روش‌های مختلف ساختمانی در آن گرد آمده است. در حقیقت، در هر دوره تاریخی، تغییرات و تحولاتی در آن پدید آمده است (Haji Ghasemi, 2016). مهمترین تغییرات، مربوط به طرح و نقشه مسجد جامع اصفهان می‌باشد. همچنین مسجد جامع اصفهان، تجربیات معماری هزار ساله مسجدسازی به ویژه خلق طرح مسجد ایرانی را در بردارد و به همین لحاظ می‌توان بسیاری از سبک‌های تاریخ معماری ایران و کشورهای همسایه را در آن شناسایی نمود (Pahlevan Alamdari et al., 2018). کاوش‌های باستان‌شناسی نشان‌دهنده آن است که این مسجد بر روی آثار صدر اسلام و پیش از آن ساخته شده است. طرح نخستین مسجد به شکل بوسلمی (شبستان ستوندار) بوده که در سال ۱۵۶ هجری به سبک خراسانی ساخته شده است. بعدها در شیوه رازی طرح شبستان ستوندار به چهار ایوانی تبدیل شد. مسجد جامع اصفهان شامل میانسرا، گنبد خواجه نظام الملک، گنبد تاج الملک، صفا صاحب، صفا درویش، صفا استاد، صفا شاگرد، دارالاشاء یا شبستان زمستانی و مسجد کوچک الجاتیو می‌باشد که در طول زمان به مسجد الحاق شده‌اند. در ادامه سیر تحول کالبدی مسجد جامع اصفهان به همراه الحاقات و تغییرات آن در طول دوران مختلف ترسیم شده‌اند (Khoshrouy & Askari-Zadeh, 2019).

شکل ۶

صحن مسجد جامع اصفهان (<https://fa.tripyar.com>)

شکل ۷

مسجد جامع اصفهان (<https://fa.tripyar.com>)

یافته‌ها

تحلیل اسطوره‌شناسی عناصر اربعه در مسجد گوهرشاد و جامع اصفهان

۱. حضور در فضاها و تجربه عناصر اربعه

معماری، تعاملی است میان عالم طبیعت و جهان انسان ساخت به نحوی که به واسطه خیالات و استعاره‌های نظم چیدمانی عناصر و اجزا، میان ابعاد انسانی و نظم کیهانی، زندگی ابدی-ازلی و لحظه اکنون، دیالکتیکی برقرار می‌سازد که از طریق تناسبات فضاها و پروخالی، حضور و عدم حضور نور، آب و نیز کالبد مادی بنا اسطوره حیات جاودان را بازنمایی می‌کند (Masrouri & Akbari, 2018). حال با توجه به آنکه «میرچا الیاده» در رابطه با اسطوره‌شناسی و کارکردهای آن بر این عقیده می‌باشد که «اولین و اساسی‌ترین کارکرد اسطوره تعیین الگوهای رفتاری است و دومین کارکرد آن ایجاد یک شهود عرفانی و تجربه دینی برای انسان‌ها است» (Eliade, 2014)، می‌توان ادعان نمود که انسان‌ها با قرارگیری در مکان‌های قدسی و رودرویی با اسطوره‌ها دارای شهود عرفانی و تجربه دینی می‌شوند، ضمن آنکه به واسطه همین شهود عرفانی و تجربه فضای دینی، انسان با محیط پیرامون خود داد و ستدهای فضایی و بصری برقرار می‌کند و آن وجه درونی مکان قدسی را درک می‌نماید، همان امری که در مسجد گوهرشاد به واسطه همجواری‌اش با حرم امام رضا (علیه اسلام) صورت می‌گیرد. حال با توجه به آنکه «میرچا الیاده» عملکرد اصلی اسطوره‌ها را الگوواره‌های همه فعالیت‌های معنادار انسان به واسطه حضور در مکان معرفی می‌کند» (Eliade, 2014)، می‌بایست

اذعان نمود که مسجد گوهرشاد که در مجاورت حرم حضرت رضا (علیه السلام) قرار گرفته است، به واسطه اسطوره‌هایش (عناصر اربعه) انسان را هنگامی که در فضای این مسجد حضور پیدا می‌کند از غوغاگری‌های بیرونی خارج می‌نماید و به واسطه فعالیت‌هایش در جای جای این مسجد به او آرامش درونی القاء می‌کند. این القاء حس آرامش در بدو ورود و تجربه این فضای قدسی به واسطه عنصر آب که در میانه حیاط مسجد قرار داده شده است و بوی نم و خاک انجام می‌گیرد و در ادامه خاک با جداره‌ها و کف آمیخته شده است و منجر به سیر به عالم عرفان شده است. در مسجد جامع اصفهان نیز حضور عناصر اربعه، موجب هم‌پیوندی فرهنگی و هویتی افراد با قومیت‌های مختلف در این مکان می‌شود و به واسطه عناصر آب، باد، خاک و آتش اسطوره‌های حیات، زندگی و مرگ را برای همه این افراد یادآور می‌شود. ضمن آنکه ساختاری واحد برای همه زائران در جهت نیل به افلاک را فراهم می‌آورد. حال مطابق با مطالب فوق پیرامون اسطوره، حضور عناصر اربعه و تفسیر اسطوره‌شناختی هر یک از آن‌ها در مسجد گوهرشاد و جامع اصفهان به ترتیب در جداول زیر تحلیل شده است.

جدول ۲

تحلیل حضور عناصر اربعه در مسجد گوهرشاد شهر مشهد و معانی اسطوره‌شناختی آن

عناصر اربعه فضای مسجد	حضور عناصر اربعه در مسجد گوهرشاد شهر مشهد	اسطوره‌شناسی حضور عناصر اربعه در مسجد گوهرشاد شهر مشهد
صحن	عنصر خاک در جداره‌ها و کف بکاررفته است، جداره‌ها کاشی‌کاری و آجرکاری شده است	* در صحن مسجد گوهرشاد شهر مشهد عناصر به کار رفته باعث شکل‌گیری فضایی مملو از نشانه‌های معنادار شده است که نشان‌دهنده کیفیت ساختاری گوناگون است.
آب	در وسط صحن مسجد حوض بزرگی قرار گرفته است که عنصر آب در داخل آن جای دارد.	* صحن مسجد به واسطه عنصر آب و خاک تجلی‌دهنده اسطوره آفرینش و اسطوره حیات و زندگی و اسطوره نور و روشنایی هست.
باد	وجود وزش عنصر باد به دلیل مساحت وسیع صحن	* اسطوره آفرینش و اسطوره حیات و زندگی و اسطوره نور و روشنایی هست.
آتش	در صحن این مسجد با توجه به فضای خالی وسط صحن، تابش نور خورشید و ایجاد فضای نورانی به شدت هویدا است. لیکن جداره‌ها و رواق‌های واقع در صحن مسجد به واسطه ارتفاع‌شان همراه با ارتفاع مناره‌ها سبب سایه‌اندازی شده و نور در زیر رواق‌ها و شبستان‌ها ورود پیدا کرده است.	* در صحن مسجد گوهرشاد شهر مشهد، با توجه به عدم حضور آب و ایجاد فضایی نیمه بسته و بسته، اسطوره حیات خیلی کمتر از فضای صحن شده است. با توجه به فضای توقفی که در ایوان‌های مسجد گوهرشاد برای زائر رخ می‌دهد، این فضا مکانی برای خلوت و سکوت است و یادآور اسطوره فرجام و اسطوره بازگشت به اصل و اسطوره جاودانگی است که معنای زندگی انسان‌ها را در برمی‌گیرد.
ایوان مقصوره، حاج حسن، ایوان آب و رواق	در رواق‌های واقع شده در ایوان عنصر خاک از طریق جداره‌ها و عناصر کالبدی همچون مصالح آجری جداره‌ها و کفسازی داخل ایوان‌ها نمود پیدا کرده است.	* در ایوان و رواق مسجد گوهرشاد شهر مشهد، با توجه به عدم حضور آب و ایجاد فضایی نیمه بسته و بسته، اسطوره حیات خیلی کمتر از فضای صحن شده است. با توجه به فضای توقفی که در ایوان‌های مسجد گوهرشاد برای زائر رخ می‌دهد، این فضا مکانی برای خلوت و سکوت است و یادآور اسطوره فرجام و اسطوره بازگشت به اصل و اسطوره جاودانگی است که معنای زندگی انسان‌ها را در برمی‌گیرد.
دارالسیاده و دارالحفاظ	عنصر باد به داخل ایوان‌ها با توجه به فضای نیمه باز داخلی ایوان کم و پیوسته می‌وزد.	* عنصر باد به داخل ایوان‌ها با توجه به فضای نیمه باز داخلی ایوان کم و پیوسته می‌وزد.
آتش	با توجه به ارتفاع ایوان‌ها، و مسقف بودن بخشی از فضای ایوان، نور آفتاب به صورت غیرمستقیم و کنترل‌شده به داخل ایوان می‌تابد و تاریکی و روشنایی را ایجاد می‌کند.	* با توجه به ارتفاع ایوان‌ها، و مسقف بودن بخشی از فضای ایوان، نور آفتاب به صورت غیرمستقیم و کنترل‌شده به داخل ایوان می‌تابد و تاریکی و روشنایی را ایجاد می‌کند.
شبستان‌ها	وجود عنصر خاک در دیواره‌ها و کف خاکی شبستان‌ها و همچنین در مصالح بکاررفته در جداره و کف شبستان	* در همه شبستان‌های مسجد گوهرشاد تنها عنصر اربعه خاک با توجه به ساخت کف و جداره‌ها وجود دارد و دیگر عناصر اربعه در فضای داخلی شبستان‌های این مسجد

آب	-	مشاهده نمی‌شود. از این رو عناصر اربعه به مثابه حضور در
باد	راهرو اصلی شبستان به دلیل ارتباط با صحن * مسجد، تاحدودی دارای وزش نامحسوس باد است.	شبستان‌های مسجد گوهرشاد یادآور اسطوره مرگ و تنهایی و اسطوره زمان و ابدیت هستند.
آتش	در فضای راهرویی شبستان نور خورشید به میزان اندکی می‌تابد. *	

جدول ۳

تحلیل حضور عناصر اربعه در مسجد جامع اصفهان و معانی اسطوره‌شناختی آن

عناصر اربعه فضای مسجد	وجود عناصر اربعه در مسجد جامع اصفهان	اسطوره حضور عناصر اربعه در مسجد جامع اصفهان
صحن	عنصر خاک در جداره‌ها و کف بکاررفته است، جداره‌ها کاشی‌کاری و آجرکاری شده است	با توجه به حضور عناصر اربعه خاک، آب و آتش در صحن مسجد جامع اصفهان، می‌توان اذعان نمود که این عناصر نسبت به یکدیگر ارجحیت ندارند و کیفیت حضورشان در مسجد همچون یکدیگر است. در صحن مسجد جامع اصفهان عناصر اربعه به کار رفته یادآور اسطوره حیات و زندگی و اسطوره آفرینش و اسطوره نور و روشنایی است.
خاک	عنصر خاک در جداره‌ها و کف بکاررفته است، جداره‌ها کاشی‌کاری و آجرکاری شده است	*
آب	عنصر آب در داخل دو حوض که در وسط صحن این مسجد واقع شده است قرار دارد.	*
باد	به دلیل مساحت بزرگ صحن وزش باد به صورت ملایم هست که موجب تلطیف هوا می‌شود.	*
آتش	در صحن این مسجد با توجه به ابعاد و تناسبات بزرگ و وسیع عنصر آتش با تابش نور خورشید در فضای صحن مرکزی کل صحن را در بر گرفته است و جداره‌های پیرامونی صحن که رواق‌ها و ایوان‌های مسجد هستند، موجب سایه‌اندازی در دورتادور صحن این مسجد شده‌اند.	*
ایوان شرقی، غربی، شمالی و جنوبی	عنصر خاک در جداره‌های خاکی از طریق مصالح استفاده شده در ایوان‌ها و همچنین کف فضای داخلی ایوان.	*
آب	عدم حضور عنصر آب	
باد	در فضای داخلی ایوان‌ها باد به صورت کنترل شده	*
		با توجه به حذف عنصر آب در ایوان‌های مسجد جامع اصفهان، اسطوره حیات دیگر وجود ندارد به دلیل ساختار و فضای داخل ایوان اسطوره فرجام و بازگشت به اصل و اسطوره جاودانگی هویدا شده است.

	با وزش از فضای صحن به داخل ایوان می‌وزد و فضای ایوان را خنک می‌نماید.		
	در داخل ایوان‌ها با توجه به ارتفاع و سایه‌اندازی، نور آفتاب به صورت کنترل شده ورود پیدا می‌کند.	آتش	
	عنصر اربعه خاک در مصالح استفاده شده در جداره‌ها و کف شبستان حضور پیدا کرده است.	خاک	شبستان‌ها
در شبستان مسجد جامع اصفهان، عنصر خاک که در کفسازی و جداره‌ها بکاررفته است و در ساختار مصالح وجود دارد، یادآور اسطوره مرگ و تنهایی و اسطوره زمان و ابدیت است.	وزش اندک عنصر باد به داخل راهرو اصلی شبستان	آب	
	عنصر آتش یا همان نور آفتاب در فضای داخلی شبستان با عبور از فضای صحن و تابش مستقیم، به صورت غیر مستقیم به داخل شبستان‌ها می‌تابد.	باد	
		آتش	*

با توجه به جداول فوق، می‌توان ادعان نمود که در مسجد گوهرشاد و جامع اصفهان معماری به واسطه عناصر اربعه که نوعی از پدیده‌های اسطوره‌ای در نگاه سنتی هستی‌شناسی هستند، ارتباطی دو سویه میان عالم طبیعت و جهان انسان‌ساخت را ایجاد نموده‌اند، به نحوی که به واسطه این عناصر و اجزاء معماری بنا، میان انسان و فضا ارتباطی از طریق مصالح، رنگ، نور، جهت‌گیری و حضور عناصری من جمله آب و خاک ایجاد شده است.

در این دو مسجد عناصر اربعه یادآور اسطوره‌هایی همچون آفرینش، حیات و زندگی، خلوت، سکوت و مرگ، فرجام، جاودانگی، زمان و ابدیت هستند که موجب ایجاد ارتباط زائر با ذات باری حق تعالی و جهان آفرینش می‌شوند و از طرفی دیگر رابطه میان جهان آفرینش و دنیای انسان‌ساخت را از طریق عناصر کالبدی که توسط زائر درک و فهم می‌شود، ایجاد می‌کنند.

۲. ادراک محسوسات و ملموسات

در مسجد گوهرشاد و جامع اصفهان، عناصر اربعه به واسطه اسطوره بودنشان هویدا شده‌اند و با توجه به نوع ادراکات انسان از طریق حواس همچون (شنوایی، لامسه، بویایی و بینایی) در فضاها و ساختار این دو مسجد همچون ایوان‌ها، رواق‌ها، شبستان‌ها و غیره تجلی یافته‌اند که توسط زائرین درک و احساس می‌شود. معماران مسجد گوهرشاد شهر مشهد و مسجد جامع اصفهان از طریق استفاده از عناصر اربعه در فضای داخلی و خارجی این دو مسجد تلاش نموده‌اند تا ادراکات متفاوتی را برای زائرین رقم بزنند و جهان‌های حسی متعددی را خلق بکنند. به عنوان مثال زائر با حرکت در صحن و سپس ایوان و شبستان‌های این دو مسجد با توجه به تابش آفتاب و وزش باد و وجود عنصر آب در صحن مرکزی، ابتدا از طریق حس بینایی و سپس بویایی عنصر آب و بوی نم آب را حس می‌کند این همان بیانی است که الیاده (۱۳۹۰) به آن اشاره نمود: «آب مایهٔ تطهیر و پاکی است و در دیدگاه اسطوره‌ای، انسان با فرو رفتن در آب می‌میرد و با بیرون آمدن از آن حیات مجدد می‌یابد» (Eliade, 2011) و سپس حضور نور و عنصر آتش را به شدت در صحن از طریق حس لامسه (با تابش بر پوست) احساس می‌کند و

با حس بینایی (دیدن) نور را مشاهده می‌کند. جداره‌های خاکی و مصالح بکار رفته در کفسازی صحن از طریق حس بینایی، عنصر خاک را تداعی می‌کند که یادآور پیوند سرشتی انسان با خاک است. دقیقاً همان رخدادی که نصر (۱۳۹۶) به آن اشاره نموده است «از ترکیب آب- که نماد هستی است و خاک- که ماده ساکن و اولیه خلقت است- حیات جسمانی آغاز می‌شود» (Nasr, 2017) و در نهایت با حرکت به سمت شبستان‌ها، ایوان و رواق‌های این دو مسجد، وزش‌های گوناگون عنصر باد را احساس می‌کند. بدین ترتیب در آغاز حرکت در صحن این دو مسجد، اسطوره حیات و آفرینش جلوه‌گر می‌شود و سپس دیگر اسطوره‌ها همچون روشنایی و نور و اسطوره تجدید آفرینش و نوزایی و در انتها اسطوره سکوت، خلوت و مرگ هویدا می‌گردند. حس شنوایی نیز در هر دو مسجد گوهرشاد شهر مشهد و مسجد جامع اصفهان، با توجه به عنصر آب و شنیدن صدای آن در صحن این دو مسجد از زمختی کالبد هر دو مسجد کم می‌کند که البته در مسجد جامع اصفهان با توجه به وجود دو حوض آب این مهم بیشتر است و همچنین کاشیکاری جداره‌ها و رنگ آمیزی آن‌ها که غالباً به رنگ آبی لاجوردی و سفید است باعث تلطیف فضا شده است. ادراک محسوسات و ملموسات در این دو مسجد عمدتاً به پیوند انسان با عناصر اربعه، خاک، آب، آتش (نور) و باد تأکید دارند و مخاطب را از حیث وجود با خود یکی می‌کند. به طور کلی عوامل مؤثر بر ادراکات حواس انسان در **جدول ۴** مبتنی بر نظریه صاحب‌نظران نشان داده شده است.

جدول ۴

تحلیل اسطوره‌شناختی عناصر اربعه در مسجد گوهرشاد شهر مشهد و مسجد جامع اصفهان به واسطه حواس زائرین

عناصر اربعه فضای مساجد	حواس و ادراک			تحلیل اسطوره‌شناختی عناصر اربعه در فضاهای مساجد گوهرشاد شهر مشهد و جامع اصفهان
	بینایی	شنوایی	لامسه	
صحن	*	*	*	وجود حوض بزرگ آب در صحن و شنیدن صدای آب و چرخش و حرکت به دور آن و احساس رطوبت و لطافت ناشی از وجود عنصر آب یادآور اسطوره حیات زندگی و آفرینش و اسطوره تطهیر و پاکی است. نور و روشنایی صحن تداعی کننده اسطوره نور و روشنایی است.
ایوان‌ها و رواق‌ها	*	*	*	تقسیم بندی فضا در جهت حرکت، ایوان‌ها و سردرهای بلند، مناره‌های مرتفع، جهت مندی فضای ایوان‌ها و رنگ آبی کاشی‌کاری‌ها سبب پیوند زمین و آسمان شده و یادآور اسطوره فرجام، اسطوره جاودانگی و اسطوره تجدید حیات است.
شبستان‌ها	*	*	*	تقسیم بندی فضا و متناسب سازی فضای شبستان‌ها برخلاف جهت حرکت، تنوع اطوار نور و سایه، ایجاد فضای سکوت و آرامش جهت عبادت یادآور اسطوره‌های مکان، اسطوره آفرینش نظم کیهانی و اسطوره تنهایی و خلوت و مرگ است.

با توجه به نظریه صاحب‌نظران پیرامون عناصر اربعه می‌توان اذعان نمود که به طور کلی عناصر اربعه در این مسجد با گذر از ورودی و وارد شدن به صحن مسجد قابل دیده شدن هستند. حضور در صحن مسجد با دیدن حوض وسیع و به سبب آن بوی نم، خود نوعی آرامش را برای زائر فراهم می‌آورد؛ زیرا عنصر آب در زندگی بیانگر اسطوره حیات، زندگی و آرامش است و استفاده از این مولفه در کنار مصالح آجر و کاشی زائر را به فضا پیوند می‌زند و نوعی حس تعلق به فضا در وی ایجاد می‌نماید که با ورود به این مکان و دیدن حوض آب همراه با گنبد و گلدسته‌های این مسجد که سیر به عالم سلوک را به نمایش گذاشته‌اند و دیگر عوامل مادی، آرامش یابد و این اسطوره‌ها را در قالب همین عناصر اربعه بشناسد.

۳. ادراک فضا مبتنی بر پدیدارشناسی ادراک فضا

در نگاه پدیدارشناختی «براساس مدل برهمکنش لایه‌های ساختارهای بازنمایی دلالت‌های ضمنی نشانه‌ها، چارچوب هستی‌شناختی ادراک فضا را می‌سازد. فضای معماری بیانیه‌ای بصری است که خود را بی‌واسطه در وجود انسان‌ها جای می‌دهد. در پدیدارشناسی مکان سه موضوع مورد آزمون بررسی قرار می‌گیرد: نخست، خصوصیات اساسی و ارتباطات درونی تجربه محیط؛ دوم، ویژگی‌های کالبدی فضا و برهمکنش آن‌ها و سوم، زمینه‌های ارتباط انسان با محیط است.

مطابق با این نظریه‌ها، کیفیت فضاهای گوناگون مسجد گوهرشاد شهر مشهد، فضاهای نمادین و تجربه متفاوتی را در هر مرحله برای زائران فراهم می‌آورد. وجود عنصر آب در حوض وسط صحن، بیانگر پاکی و طهارت است و ایجاد مکث جهت ورود به مسجد برای انجام زیارت و همانند آینه انعکاس دهنده ایوان و درآیگاه‌ها و سبب لطافت هواست که با صدای دلنشین‌اش بر کیفیت فضایی صحن مسجد گوهرشاد می‌افزاید و به زائران این امکان را می‌دهد تا به بخش‌های متنوع این مسجد، همچون مصالح، فرم، گنبد و ایوان‌ها بنگرند و بهترین مکان را برای انجام اعمال عبادی انتخاب کنند. تناسب ایوان‌ها و ارتفاع آن‌ها باعث ایجاد سایه در محوطه صحن شده است که این سایه‌اندازی به سبب ایجاد نقاط تیره و روشن روی زمین بستر مناسبی برای زائران فراهم می‌کند تا در مکان مطلوب در کنار هم و به دور از حرارت و روشنایی خورشید به عبادت بپردازند. گلدسته‌های کنار گنبد مسجد گوهرشاد، موجب چرخش نگاه انسان به آسمان می‌شود و باعث ایجاد پیوند بین زمین و آسمان می‌گردد. در شبستان این مسجد خلوت، سکوت و سکون عنصر غالب در فضاست و تجربه حضور افراد مبتنی بر حرکت به سمت زیارتگاه است.

به طور کلی جملگی این موارد یادآور اسطوره‌های حیات، آفرینش، نور و روشنایی، مرگ، سیر به عالم عرفان و توجه و تأمل در ذات حق تعالی هستند. حال از آنجایی که اسطوره‌ها با تبلور مادی خود در عناصر، اجزا، مصالح و نحوه حضور پدیده‌های کیهانی و بازنمایی آن در فضا زمان انتقال معانی معنوی و قدسی‌سازی موقعیت را به عهده می‌گیرند، در مسجد گوهرشاد از طریق عناصر کالبدی همچون مصالح، رنگ، تزئینات و غیره هویدا شده‌اند. از این رو می‌توان اذعان نمود که مصالح این مسجد غالباً در همه فضاها به جز سر در ایوان‌ها که کاشی‌کاری و مقرنس‌کاری می‌باشد، آجر است. لازم به ذکر است که کاربرد مصالح غالب آجری و تکرنگ در همه فضا که با کاشی‌کاری آبی ترکیب شده است، بافت، دما، رنگ و بوی خاک را بیش از هر چیز برای افراد متبلور می‌سازد و تأکید بنا بر ماهیت زمینی و سرمنشأ آفرینش را می‌رساند. در گنبد مسجد، کاشی‌های لعابدار فیروزه‌ای با ترکیب‌بندی‌های عمودی نقوش هندسی گنبد را ساخته‌اند و در زیرگنبد، هندسه مقرنس‌ها نوعی بازی نور و تاریکی ایجاد کرده‌اند. آنچه وجه تمایز گنبد است، ویژگی آینه مانند کاشیکاری‌های روی گنبد است که بنظر می‌رسد آسمان آبی رنگ را در خود انعکاس داده است، این جوه منجر به تجربه بصری مخاطب شده‌اند و تجربه حرکت مخاطب از حالت خطی و مستقیم به دورانی بدل شده است. چنان به نظر می‌رسد که گنبد وجود خود را انکار می‌کند و همچون آینه‌ای آسمان آبی رنگ را بازنمایی می‌کند تا اسطوره جاودانگی را هویدا سازد. سقف که محل سیر عرفانی است، صلیبت و سنگینی خود را از دست می‌دهد و سبک می‌گردد. رنگ آبی کاشی‌کاری‌ها در سقف به گونه‌ای انتخاب شده است که چنانچه از آینه به جای کاشی‌ها استفاده می‌شد، همین رنگ را از آسمان منعکس می‌نمود.

حال کیفیت فضاهای مسجد جامع اصفهان همچون مسجد گوهرشاد، فضاهای نمادین متفاوتی را در هر مرحله برای زائران فراهم می‌آورد. وجود عنصر آب در حوض وسط صحن، نشانه‌ای برای طهارت و پاکی و لحظه‌ای تأمل جهت ورود به مسجد برای انجام اعمال عبادی و زیارتی هست و همانند آینه‌ای است انعکاس دهنده ایوان و درآیگاه‌ها و منشاء تلطیف هوا است که با صدای خود بر کیفیت فضایی صحن مسجد جامع اصفهان می‌افزاید و به زائران این امکان را می‌دهد تا به قسمت‌های گوناگون این مسجد، مصالح، فرم، گنبد و ایوان‌ها بنگرند و

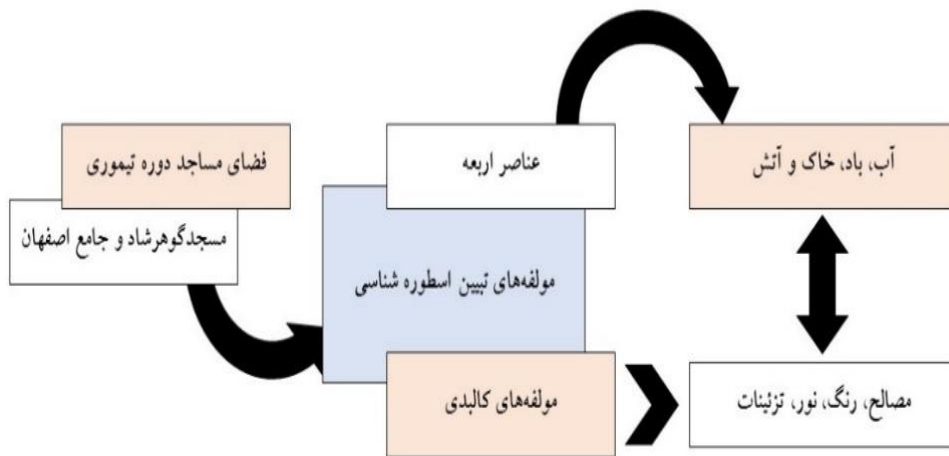
بهترین مکان را برای زیارت انتخاب نمایند. ابعاد ایوان‌ها و ارتفاع آن‌ها سبب سایه‌اندازی در محوطه صحن شده است که این سایه‌اندازی به سبب ایجاد سایه روی زمین موجب خنکی محیط می‌شود، که مکان مناسبی را برای زائران فراهم می‌آورد تا در محیطی مطلوب در کنار هم و به دور از گرما و نور خورشید به زیارت بپردازند.

گلدسته‌های کنار گنبد مسجد جامع اصفهان، توجه انسان را به سمت آسمان می‌چرخاند و باعث پیوند زمین و آسمان می‌شود. به طور کلی جملگی این موارد یادآور اسطوره‌های حیات و آفرینش، اسطوره نور و روشنایی، خلوت، سکوت و مرگ و جاودانگی و سیر به عالم عرفان و تأمل در ذات باری تعالی هستند. با این تفاسیر؛ تفسیر فضاهای مسجد گوهرشاد و جامع اصفهان به واسطه اسطوره‌های نمادین در **جدول ۵** بیان شده است.

جدول ۵

تفسیر فضاهای مسجد گوهرشاد به واسطه اسطوره‌های نمادین

عناصر فضا	تحلیل بنا	تفسیر
صحن		عناصر اربعه، به عنوان نقطه شروع عزیمت در این مساجد هستند که در بدو ورود و در صحن آغاز شده‌اند. در صحن مسجد جامع اصفهان و گوهرشاد شهر مشهد، مساحت وسیع صحن و ارتفاع بلند ایوان‌ها و مناره‌ها، جداره‌ها و کشیدگی آن‌ها به سمت آسمان در این ساختارها، نوعی سیر از زمین به آسمان و سفر از خاک به افلاک را یادآور می‌شود.
گنبد و مناره		وجود گنبد و مناره‌های مرتفع و کشیده در هر دو مسجد باعث نگاه از زمین به آسمان می‌شوند و سیر عرفانی را به زائر القاء می‌کنند تا همواره به جهان اخروی و خداوند بیاندیشد.
ایوان		کشیدگی و ارتفاع ایوان‌ها موجب می‌شود تا سایه‌اندازی در زیر فضای ایوان انجام گیرد و زائر خود را برای زیارت و انجام اعمال عبادی آماده نماید و به سر منزل مقصود بپردازد.
شبستان		در شبستان‌ها زائر با گذر از روشنی صحن از سمت نور به فضای تاریک و تیره شبستان حرکت می‌کند و خود را برای سیر سلوکی و زیارت آماده می‌نماید.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر تبیین اسطوره‌شناسی عناصر اربعه در فضای مساجد ایران در دوره تیموری (مساجد جامع اصفهان و گوهرشاد) بود. تحلیل اسطوره‌شناسی عناصر اربعه در مسجد گوهرشاد و جامع اصفهان نشان داد که سلسله مراتب فضایی، تنوع ظهور عناصر اربعه و مواجهه مرتبه‌مند انسان از ورودی تا شبستان و فضای داخلی، مبتنی بر دیدگاه اسطوره‌شناختی عناصر اربعه به صورت معنادار است. در تحلیل بناهای منتخب، به اتکای فهم اسفار اربعه، سیر از خاک به آب، هوا و آتش و عبور از دنیا به سمت برزخ و آخرت، در تطبیق با عناصر اربعه، دریافت‌های حسی فضاها، تصاویر مثالی عناصر و اجزا و تناسبات و حرکت به سمت عالم خیال به نحوی آگاهانه به کار برده شده است که بازنمایی اسطوره‌آفرینش و مرگ، در گذار از توالی فضاها قابل ادراک و فهم است. به اتکای قضایای حضور در فضا، ادراکات معلومات و محسوسات و ادراک فضا مبتنی بر پدیدارشناختی ذهن در استدلال منطقی در بحث، معرفت شهودی ادراک فضا، رفتاری کهن‌الگویی را در کاربران ایجاد می‌کند که هدف آن توجه به عالم ماورا و ادراک امر قدسی است. عربانی حضور عناصر اربعه در صحن و حضور تمثیلی خاک در صحن هر دو مسجد، آب در صحن مسجد گوهرشاد و جامع اصفهان و نور و هوا در گنبدخانه این دو مسجد به نحو رازآمیز، کیفیتی فضایی خلق کرده که تجربه عبادت با معرفت را در پیوند با بنیاد مادی جهان و فهم کیهانی از سیر زندگی تقویت می‌کند. با کاهش نور و هوا در ایوان‌ها، رواق‌ها و شبستان‌های این دو مسجد، این موارد سیر نزولی پیدا می‌کنند و اسطوره‌های نور و روشنایی جای آن را می‌گیرند. به طور کلی می‌توان ادعانمود که در مساجد منتخب پژوهش حاضر عناصر اربعه در جهت اسطوره‌شناسی بنا نقش موثری را ایفا نموده‌اند و عنصر آب و خاک از اصلی‌ترین مولفه در جهت اسطوره‌شناسی این بناها است. به طور کلی لازم به ذکر است که اسطوره بودن عناصر اربعه در مساجد دوره تیموری همچون گوهرشاد و جامع اصفهان که به لحاظ بهره‌مندی از عنصر خاک، آب، باد و آتش تا حد بسیاری شبیه یکدیگر هستند، می‌توان ادعانمود که دیدگاه معمار و سازنده این مساجد به عناصر اربعه و شناخت وی از این عناصر و همچنین خصوصیات و ویژگی‌های این عناصر موجب شده است تا معمار از این عناصر در جای جای مساجد استفاده کند و اسطوره‌های مرتبط با فضای قدسی و معنوی مساجد را بکار ببرد. این دیدگاه وی و شناختش از ویژگی‌ها و اسطوره‌های مرتبط با عناصر اربعه موجب شده است تا وی به عنوان مثال از اسطوره خاک علاوه بر کف صحن مساجد، در گنبد، مصالح و سازه بنا بهره ببرد و یا از عنصر آتش به عنوان نور و روشنایی تام در صحن، و سپس تاریک شدن و کاستن از این

عنصر در شبستان‌ها و دیگر فضاهای داخلی استفاده نماید. از این رو می‌توان اذعان نمود که علاوه بر نگرش معمار، عناصر کالبدی هم به خوبی توانسته‌اند، نمایانگر اسطوره بودن عناصر اربعه باشند. به طور کلی عناصر کالبدی همچون رنگ، مصالح، نورپردازی، ارتفاع‌گرایی و هندسه بکار رفته در مساجد همچون مسجد جامع اصفهان و گوهرشاد شهر مشهد به خودی خود بیانگر عناصر اربعه هستند. همچون نور که بیانگر عنصر آتش، مصالح بیانگر عنصر خاک، ارتفاع بلند جداره‌ها و ایوان‌ها و مناره بیانگر اسطوره سیر به عالم سلوک و ابدیت و رنگ‌هایی همچون آبی لاجوردی و سفید بیانگر اسطوره تطهیر، پاکی و روشنایی هستند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Asadi, S. (2017). Recognition of Humans and Myths in the Modern Age. *Research Journal of Nations*, 2(23), 141–152.
- Campbell, J. (2019). *The Power of Myth*, translated by Abbas Mokhber (15th ed.). Nashr Markaz.
- Cassirer, E. (2017). *Language and Myth*, translated by Mohsen Thalathi (5th ed.). Morvarid Publications.
- Dadfar, P., Far, K., Lili, D. A., & Fariborz. (2020). Explaining the Impact of Spatial Experience of Mosques on Mental Healing (Case Study: Goharshad Mosque. *Greater Khorasan Quarterly*, 38, 1–16.
- Dari, A., Talischi, G., & Jabaran, F. (2018). Finitude and Infinity in the Spatial Structure of Islamic Architecture in Safavid Mosques (Case Study: Sheikh Lotfollah Mosque and Imam Mosque in Isfahan. *Islamic Architecture Research Quarterly*, 6(19), 19–38.
- Eliade, M. (2011). *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, translated by Behzad Saleki (3rd ed.). Scientific and Cultural Publications.
- Eliade, M. (2014). *Perspectives on Myth* (J. Sattari, Trans.; 3rd ed.). Tous.
- Forouzan Kia, E., & Estaji, E. (2017, 2017). The Manifestation of Fire in Myths and Religions.
- Ghavi Panjeh, Z. (2009). Decoding the Symbol of Earth in the Art of the Land of Mysteries. *Art Quarterly*, 79, 173–158.
- Ghavi Panjeh, Z. (2015, 2015). Symbolism of the Triangle in the Four Elements (Water - Wind - Earth - Fire).
- Haji Ghasemi, K. (2016). *Ganjnameh, Volume Seven: Jameh Mosques, Part One* (9th ed.). Roozaneh.
- Hamzehnejad, M., Rabani, M., & Torabi, T. (2015). The Role of Wind in Human Health in Islamic Medicine and Its Impact on the Location and Structure of Traditional Iranian Cities. *Naqsh-e Jahan Scientific-Research Quarterly*, 1(5), 43–57.

- Kalantar, N., Tahsili, S., Tahereh, H. J., Reza, M., & Heydari, A. (2016). The Journey of Fire from Myth to Mysticism: The Mythical Roots of Symbols Related to Fire in Mysticism. *Journal of Ancient Persian Literature*, 3(7), 27–51.
- Khoshrouy, M., & Askari-Zadeh, R. (2019). Geometric Analysis of the Plan of Isfahan Jameh Mosque with Emphasis on Its Physical Evolution in Different Periods. *Shabak Quarterly*, 5(4), 52–60.
- Mahdinia, J., Azamati, H., Abad, S. H., & Ali. (2018). Comparative Study of Design Criteria of Mosques Based on Spatial Organization (Case Study: Traditional, Contemporary, and Modern Mosques. *Iranian-Islamic City Quarterly*, 31, 63–74.
- Masrouri, S., & Akbari, A. (2018). Understanding Architectural Narratives Based on the Relationship (Dialectic of Space-Time) with the Body. *Iranian Anthropological Research*, 8(2), 75–97.
- Moghni Pour, M. (2021). Study of the Nature of 'Mythical Space' Based on the Views of Ernst Cassirer. *Metaphysics Quarterly*, 12(30), 101–119.
- Mohammadi-Asl, A. (2016). *Claude Lévi-Strauss Anthropology: The Need for Myth in the New World*. Arman Roshd.
- Mozaffari, A. (2017). The Birth of Healing Myths in the Iranian Mythical Tradition. *New Literary Research Quarterly*, 46, 149–166.
- Namvar Motlaq, B. (2018). *Introduction to Mythology*. Sokhan.
- Nasr, S. H. (2017). *Ideals and Realities of Islam* (E. A. Rahmati, Trans.; 4th ed.). Jami.
- Nazem, F., Habib, F., & SouzANJI, K. (2020). The Four Elements (Water, Earth, Air, and Fire): An Iranian Model for Urban Park Design. *Environmental Science and Technology Quarterly*, 2(22), 209–233.
- Pahlevan Alamdari, L. H., Majedi, F., Sattari, H., & Sarbanqoli, H. (2018). Analysis and Study of Islamic Patterns and Plant Motifs in the Mihrab of Oljaito Jameh Mosque in Isfahan. *Naqsh-e Jahan Quarterly*, 8(4), 214–221.
- Rasouli, E., E'tesam, I., & Matin, M. (2020). Style and Decoration of Buildings in the Timurid Era. *Islamic Art Studies Scientific-Research Journal*, 16(37), 109–127.
- Sattari, J. (2015). *Myth and Symbol in the Thought of Mircea Eliade* (J. Sattari, Trans.; 5th ed.). Nashr Markaz.
- Shalaeva, A. (2017). *Symbolism and Mythology of the Ancients: An Outline of*. Georg Friedrich Creuzer's Argument, Higher.
- Talai, S., Akbari, A., & Hamzehnejad, M. (2020). Phenomenological Analysis of Sacred Places in the Iranian-Islamic City Based on the Presence of the Four Elements in Space; Case Study: Shah Nematollah Vali Shrine in Mahan City. *Iranian-Islamic City Quarterly*, 42, 43–54.
- Vasegh Abbasi, A., Mashhadi, A. M., & Rezaei, R. (2015). Recognition of the Position of the Wind Myth in Shahnameh. *Poetry Research Journal (Boostan Adab)*, 7(3), 153–170.
- Vopolo, P. (1989). *Islamic Architecture* (H. Jazani, Trans.; 1st ed.). Raje Cultural Publishing Center.
- Wilber, D. N., & Golombek, L. (1995). *Timurid Architecture in Iran and Turan* (K. Afsar & M. Y. Kiani, Trans.; Vol. 1). Cultural Heritage Organization.
- Zomorodi, H., & Zomorodi, Z. (2013). Architecture of Iranian Mosques and Its Sacred Arts. *Iranian-Islamic City Studies Quarterly*, 1(15), 5–20.